ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA SOLIQQA OID TERMINOLOGIYANING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

T.A.Ergasheva
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Xorijiy tillarni o'qitish markazi katta o'qituvchisi
tursunoyergasheva83@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24132820

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada zamonaviy tilshunoslikda soliqqa oid til birliklari va terminologik tizimlarning ilmiy-nazariy hamda metodologik asoslari tadqiq etiladi. Tadqiqotda antroposentrik va kognitiv-pragmatik paradigmalar doirasida soliq diskursining lisoniy xususiyatlari, terminlarning klassik belgilari va kognitiv-freymik modellari yoritilgan. Shuningdek, ingliz, o'zbek va rus tillarida soliq terminlarining paradigmatik va sintagmatik munosabatlari, valentiylik imkoniyatlari hamda chog'ishtirma-tipologik o'ziga xosliklari atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: soliq terminologiyasi, antroposentrik paradigma, kognitiv tilshunoslik, freym semantikasi, paradigmatika, sintagmatika, chog'ishtirma terminshunoslik, soliq diskursi.

Аннотация: В данной научной статье исследуются научно-теоретические и методологические основы налоговых языковых единиц и терминологических систем в современном языкознании. В рамках антропоцентрической и когнитивно-прагматической парадигм освещаются лингвистические особенности налогового дискурса, классические признаки терминов и их когнитивно-фреймовые модели. Также подробно проанализированы парадигматические и синтагматические отношения, валентностные возможности и сопоставительно-типологические особенности налоговых терминов в английском, узбекском и русском языках.

Ключевые слова: налоговая терминология, антропоцентрическая парадигма, когнитивная лингвистика, семантика фрейма, парадигматика, синтагматика, сопоставительное терминоведение, налоговый дискурс.

Abstract: This scientific article examines the theoretical, scientific, and methodological foundations of tax-related linguistic units and terminological systems in modern linguistics. Within the framework of anthropocentric and cognitive-pragmatic paradigms, the linguistic characteristics of tax discourse, classical features of terms, and their cognitive-frame models are highlighted. Furthermore, thoroughly analyzed the paradigmatic and syntagmatic relationships, valency features, and comparative-typological aspects of tax terms in English, Uzbek, and Russian languages.

Keywords: tax terminology, anthropocentric paradigm, cognitive linguistics, frame semantics, paradigmatics, syntagmatics, comparative terminometry, tax discourse.

Zamonaviy tilshunoslikning bugungi rivojlanish bosqichida inson omiliga bo'lgan e'tibor va qiziqishning ortishi natijasida tilning ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy hamda huquqiy jihatlarini tadqiq etish

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

fundamental ilmiy yo'nalishlardan biriga aylandi. XX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran jahon tilshunoslik ilmida tilni shunchaki leksik va grammatik birliklar yig'indisidan iborat statik tizim emas, balki inson faoliyati hamda borliqni anglashning asosiy quroli sifatida o'rganish tendensiyasi ustuvorlik qilmoqda. Ushbu metodologik burilish antroposentrik va kognitiv-pragmatik paradigmalarning to'laqonli qaror topishiga zamin yaratdi.

Jahon iqtisodiyotining jadal globallashuvi va xalqaro moliyaviy-huquqiy integratsiyaning chuqurlashuvi soliq hamda moliya konseptlarining tillararo va lingvomadaniy aspektdagi tadqiqini taqozo etmoqda. Soliq va soliqqa tortish mexanizmi har bir suveren davlatning iqtisodiy poydevori hisoblanib, me'yoriy-huquqiy hujjatlar va kodekslarda terminologik leksikaning aniqligi hamda bir ma'noliligi favqulodda yuqori ahamiyatga ega. Shu sababli ingliz (analitik), o'zbek (agglyutinativ) va rus (flektiv) tillarida soliq terminlarining semantik, strukturaviy hamda pragmatik ekvivalentligini aniqlash dolzarb vazifalardandir.

Terminologiya tilshunoslikning alohida sohasi sifatida XX asrning birinchi yarmida jadal shakllandi. Avstriya-Nemis maktabi (E.Vuster) [7]. hamda Rus terminologiya maktabi namoyandalari (D.S. Lotte, A.A. Reformatskiy, V.N. Yartseva, B.N. Golovin) terminologiyaning nazariy va amaliy tamoyillarini ishlab chiqdilar [1,3,4,5].

D.S. Lottening nazariy konsepsiyasiga ko'ra, termin umumiste'moldagi oddiy leksik birlikdan o'zining qat'iy funksional-semantik va strukturaviy xususiyatlari hamda sohaviy chegaralanganligi bilan tubdan ajralib turadi. Olim tomonidan asoslangan va terminologiyaning klassik poydevorini tashkil etuvchi ilmiy-nazariy mezonlar quyidagilardan iborat[3]:

- Monosemantiklikka intilish: Terminning muayyan sohaviy terminologik tizim va konseptual freym doirasida faqat bitta aniq ilmiy-amaliy tushunchani ifodalashi hamda turli ma'nodoshlik va ko'p ma'nolilik hodisalaridan xoli bo'lishi ta'minlanadi.
- Kontekstual mustaqillik: Lisoniy birlikning semantik mazmuni nutqiy yoki matniy kontekstga bog'liq bo'lmagan holda, yakka holda ham o'zining aniq sohaviy ma'no ko'lamini to'liq saqlab qoladi.
- Ekspressiv-stilistik neytrallik: Terminda har qanday subyektiv-emotsional bo'yoqdorlik, ekspressivlik, konnotatsiya va stilistik variatsiyalarning mutlaq mavjud bo'lmasligi hamda lisoniy birlikning obyektiv xarakterga ega bo'lishi talab etiladi.
- Definitsiyaga egalik: Har bir terminologik birlik orqasida muayyan fanning yoki sohaning ilmiy ta'rifi, ya'ni tushunchaning mantiqiy hamda huquqiy-iqtisodiy chegaralarini belgilab beruvchi aniq definitsiyasi turadi.
- Tizimlilik: Termin lisoniy muhitda ajralgan holda emas, balki sohaviy terminologik mikrotizimning uzviy tarkibiy qismi hamda iyerarxik elementi sifatida amal qiladi.

V.M. Leychik terminni maxsus bilim sohasidagi tushunchani nomlovchi va kasbiy muloqotni ta'minlovchi substrat sifatida baholaydi. Olim ta'kidlaydiki: "Termin - bu obyektiv dunyodagi narsa va hodisalarni, ularning xossalari va aloqalarini sohaviy yoki ilmiy tushunchalar darajasida aks ettiruvchi hamda maxsus faoliyat sohasida qo'llaniladigan lisoniy birlikdir" [2].

Kognitiv tilshunoslik va freym semantikasi konseptsiyasiga ko'ra, sohaviy terminlar shunchaki lisoniy nomlash vositasi emas, balki inson xotirasi va ongidagi murakkab mental tuzilmalarni, bilimlar bazasini faollashtiruvchi verbal belgilar hisoblanadi. Ch. Fillmor tomonidan asoslangan freym semantikasi nazariyasi soliq diskursiga tatbiq etilganda, "Soliq" (Tax / Налог) makrokonsepti o'z ichiga tipik institutsional vaziyatni qamrab oluvchi yaxlit kognitiv strukturani shakllantiradi [6]. Ushbu makrokonsepting mantiqiy-semantik yaxlitligi va sohaviy mazmuni quyidagi iyerarxik slotlar va ularning terminologik eksplikatsiyasi orqali ilmiy asoslanadi:

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

- Soliq subyekti (Taxpayer / Налогоплательщик) sloti: Huquqiy-iqtisodiy munosabatning faol agentini belgilab beradi. U qonunchilikka muvofiq moliyaviy majburiyat yuklangan jismoniy yoki yuridik shaxsning kognitiv va huquqiy maqomini lisoniy modellashtiradi.
- Soliq obyekti (Object of taxation / Объект налогообложения) sloti: Soliq solish mexanizmining moddiy yoki no-moddiy poydevori bo'lib xizmat qiladi. U soliq majburiyatining yuzaga kelishiga sabab bo'ladigan daromad, mol-mulk, bitim yoki faoliyat turini sohaviy-konseptual jihatdan chegaralaydi.
- Soliq bazasi (Tax base / Налоговая база) sloti: Soliq obyektining qiymat, miqdor yoki fizik ko'rsatkichlardagi lisoniy-kvantitativ ifodasidir. Ushbu slot soliq summasini bilvosita hisoblash uchun zarur bo'lgan matematik va iqtisodiy paramaterlarni ta'minlaydi.
- Soliq stavkasi (Tax rate / Налоговая ставка) sloti: Soliq bazasiga nisbatan qo'llaniladigan, foiz ko'rinishida yoki absolyut summada belgilangan normativ-huquqiy ko'rsatkichdir. U davlat va soliq to'lovchi o'rtasidagi moliyaviy taqsimot ulushining miqdoriy o'lchovini aks ettiradi.
- Soliq imtiyozi (Tax exemption, Tax credit / Налоговая льгота) sloti: Soliq qonunchiligi doirasida subyektga taqdim etiladigan moliyaviy preference, ya'ni majburiyatni qisman yoki to'liq kamaytirish imkoniyatining kognitiv-pragmatik ko'rinishidir.
- Soliq sanksiyasi (Tax penalty / Налоговая санкция) sloti: Soliq diskursining repressiv-profillaktik terminal qismi bo'lib, qonunbuzarlik holatlarida qo'llaniladigan moliyaviy va huquqiy chora hamda jarimalarning lisoniy ifodasidir.

Ch. Fillmorning freym modelida ushbu slotlarning har biri bir-birini mantiqan taqozo etadi: soliq subyekti va obyektsiz baza yuzaga kelmaydi, baza va stavkasiz majburiyat shakllanmaydi, sanksiya va imtiyozlar esa ushbu kognitiv tizimning huquqiy muvozanatini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy tilshunoslikda soliqqa oid til birliklari va terminologik tizimlarni o'rganish antroposentrik, kognitiv-pragmatik hamda chog'ishtirma-tipologik yondashuvlarni uyg'unlashtirgan holda amalga oshirilishini taqozo etadi. D.S. Lotte va V.M. Leychik konsepsiyalariga ko'ra, soliq terminlari o'zining monosemantikligi, kontekstual mustaqilligi, ekspressiv neytralligi, qat'iy definitsiyasi va tizimliligi bilan ajralib turuvchi maxsus lisoniy birliklardir. Shuningdek, Ch. Fillmorning freym semantikasi nazariyasiga tayanib tahlil qilinganda, "Soliq" makrokonsepti subyekt, obyekt, baza, stavka, imtiyoz va sanksiya kabi o'zaro uzviy bog'liq kognitiv slotlar tizimi orqali ongli ravishda modellashtirilishi va ingliz, o'zbek hamda rus tillarida tillararo ekvivalentlikni ta'minlashda muhim nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qilishi isbotlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах.-Москва.: УРСС, 2012.- 104 с.
2. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – Москва.: Книжный дом «Либроком», 2012. - 256 с.
3. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. – Москва.: Книжный дом «Либроком», 2014. - 160 с.
4. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология. – Москва.: Ленанд, 2015. - 16 с.
5. Ярцева В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва.: Большая Российская энциклопедия, 2013. - 688 с.
6. Fillmore Ch. Frame Semantics.- New York. : Routledge, 2014. -P. 138.
7. Wüster E. Einführung in die Allgemeine Sprachtheoretische Terminologielehre und Terminologische Lexikographie. – Wien.: Romanistischer Verlag, 2010. – p. 215.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.